

УДК 347.155.5

Г.М. БОЙЧЕНКО, канд. юрид. наук,
Національний університет «Одеська юридична академія»

С.С. ШУМ, Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВИЗНАННЯ ОСОБИ НЕДІЄЗДАТНОЮ

Ключові слова недієздатність, душевнохворі, історичний розвиток порядку визнання особи недієздатною

Кожна людина є правосуб'єктною, що наділяє її можливістю бути учасником правовідносин. Правосуб'єктність фізичної особи має правову основу та включає такі складові, як правоздатність та дієздатність.

Правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється зі смертю. Дієздатність фізичної особи – це здатність своїми діями набувати для себе цивільні права та самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Для того, щоб правоздатний громадянин міг своїми власними діями використати, реалізувати свої права і обов'язки, він повинен усвідомлювати значення своїх дій. Усвідомлювати значення своїх дій фізичні особи можуть тільки по досягненні певного віку і якщо вони не мають хвороб, які позбавляють їх можливості усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Дієздатність – категорія цивільного та цивільно-процесуального права. Набуття дієздатності, обмеження дієздатності та визнання особи недієздатною встановлюються зазначеними галузями права та відбувається за рішенням суду. Обмеження дієздатності та визнання особи недієздатною обмежує здатність фізичної особи самостійно вступати в право-

відносини. Після визнання такого факту особі призначається опікун чи піклувальник.

У загальному вигляді проблемним питанням даного дослідження є поступовий розвиток порядку визнання особи недієздатною, визначення органів влади, які мали право визнавати фізичну особу недієздатною. Аналіз наукових досліджень і публікацій вказує на те, що питання дієздатності та недієздатності були порушені в працях М.Х. Хутиз, А.Т. Боннер, А.В. Усталової, С.С. Алексєєва, М.Ю. Барцевського, І.М. Пятилетова, К.М. Холдоковської та ін. Звідси, метою статті є дослідження історичного розвитку інституту визнання особи недієздатною. Наукова новизна одержаних результатів полягає в розгляді історичного розвитку порядку визнання особи недієздатною.

Недієздатність (disability) – втрата здатності здійснювати цивільні права та обов'язки внаслідок тяжкого порушення психіки. Критерії недієздатності психічно хворих визначені в Цивільному кодексі України. Стан недієздатності характерний тільки для фізичних осіб та встановлюється в судовому порядку після проведення судово-психіатричної експертизи.

Визнання особи недієздатною – це не тільки визначення стану здоров'я, але й складне юридичне поняття, яке містить в собі два критерії: медичний та юридичний (психологічний).

Під медичним критерієм слід розуміти «хронічний, стійкий психічний розлад». Другий, юридичний критерій, вказує на нездатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Межа між дієздатністю та недієздатністю психічно хворого встановлюється відповідно до юридичного (психологічного) критерію, визначення якого віднесено до компетенції лікарів судово-психіатричних експертів та судових експертів психологів.

Визнання фізичної особи недієздатною є, по суті, правовим оформленням змін психіки людини, як явища, що виражає прояв сил природи, незалежно від дій та рівня усвідомлення особи. Головним завданням суду при визнанні особи недієздатною є констатація цього явища та оцінка його з правової точки

зору, тобто задовольнити заяву про визнання особи недієздатною чи відхилити таку заяву.

Слід зупинитись на історичному аспекті визнання особи недієздатною.

В пам'ятниках права таких осіб називали «недоумкуваті», «душевнохворі», «неповна розуму», «схиблені», «божевільні», «безрозсудні», «бідні на розум», «біснуваті», «неповна розуму з обманом почуттів». До таких людей ставлення було різноманітним: від нехтування до поваги.

Розвиток психіки, психічний стан особи та їх вплив на можливість участі особи у правових відносинах почав турбувати людство з часів виникнення правової системи. Такий висновок можна зробити, якщо звернутись до Римського права, яке стало «материнським» щодо практично всіх європейських правових систем. Ідеї римського права втілюються у цивільному та цивільно-процесуальному праві багатьох держав колишнього СРСР.

Правовий пам'ятник римського права – Закон XII таблиць (451-450 рр. до н.е.) містив наступні положення: Таблиця V, п.7а «Якщо людина збожеволіла, то нехай владу над нею самою і над її майном візьмуть її агнати або родичі».

Незважаючи на те, що поняття дієздатності в римському праві не існувало, в Римі не за кожною особою визнавалась здатність здійснювати дії з юридичними наслідками, тобто на практиці поняття дієздатності широко застосовувалось. Дієздатність особи залежала від віку, стану здоров'я, сімейного стану тощо. Людина набувала дієздатності не в момент її народження, а з досягненням певного віку, коли вона вже могла вільно виявляти свою волю, адекватно оцінювати свої дії, усвідомлювати їх значення та відповідати за вчинені правопорушення. Першочерговою підставою, яка впливала на право- та дієздатність фізичних осіб у римському праві, був стан тілесного та душевного здоров'я. Душевні або розумові хвороби вважались підставою повної недієздатності особи, що призводило до встановлення над нею піклування. Вид піклування встановлювався відповідно

до характеру хвороби. Законодавство Юстиніана розрізняло наступні види душевного розладу: божевілля (*insania*); несповна розуму з обманом почуттів (*dementia*); недоумкуватість (*fatuitus*); схиблені (*mentat capti*) тощо. Недоумкуваті та душевнохворі визнавались абсолютно недієздатними та не могли самостійно вчиняти правочини. «Как сумасшедшие и дураки у Римлян почетались не инако как мертвые, то они и не могли никаких по себе оставлять духовных» [1, с.59]. Відповідно до фізіологічних даних, всі душевнохворі були поділені на дві групи: 1) особи, розумова діяльність яких повністю відсутня або зведена до мінімуму, і які майже не мають свідомості або не можуть мислити через розлад душевних здібностей; 2) особи, які мають повну розумову діяльність, але вона має хибний напрямок, не можуть вірно розуміти своїх дій тільки тому, що знаходяться під впливом будь-якої упередженої думки, яка змушує їх ухилятися від правильного складу думок [2, с.266–267].

До осіб, які не мають дієздатності, відносились марнотратники, жінки та слабоумні (Гай. Інституції. I. 144–145). За недієздатних осіб здійснював юридичні дії їхній *paterfamilias* (глава сімейства), а при відсутності такого – опікун або піклувальник.

Відношення до марнотратників у римлян було, як до «полусумасшедших», тому вони знаходились під піклуванням. Воно мало місце внаслідок преторського декрету, тобто особа вважалась марнотратником та визначалась обмежено дієздатною тільки відповідно до судової постанови. В «Догмах Римського права» А.Г. Дорн вказав формулу вироку: «Так как ты расточаешь свое имущество, отцовское и дедовское, то я запрещаю тебе пользоваться своим имуществом» [2, с.268–269].

Відповідно до римського права, визнати особу марнотратником, крім окремої судової постанови, також можливо було в заповіті його батька, у зв'язку з призначенням йому куратора.

Слід зазначити, що практично на всіх етапах розвитку державності існував інститут суспільного нагляду над душевнохворими.

Характер його законодавчого регулювання був обумовлений ставленням держави, суспільства до душевнохворих, ступенем розуміння підстав виникнення та форм прояву психічних розладів. Організація суспільного нагляду визначалась рівнем розвитку суспільних відносин, становими відмінностями та накопиченнями природно-наукових знань та матеріальними можливостями держави. Початковим було положення, відповідно до якого держава зобов'язувалась опікуватись, а у випадку необхідності, допомагати існувати всім, хто у зв'язку з розумовим станом не здатний виконувати вимоги суспільного порядку. При цьому держава відокремлювала нагляд над душевнохворими від нагляду над іншими категоріями громадян (малолітніх, осіб із фізичними вадами). Це було пов'язано з необхідністю поєднувати процес лікування зі спеціальним лікарським наглядом, з метою охорони як самого душевнохворого, так і суспільства від небезпечних проявів хвороби.

Після того, як Київська Русь прийняла християнство, в законодавчих актах з'явилися положення, котрі встановлювали суспільний нагляд над хворими. Відповідно до Статуту князя Володимира про церковні суди, було визначено, що «церковному или епископскому суду подлежали, кроме преступлений и тяжб по делам семейным, чародеи, колдуны, составители отрав и все дела, касающиеся людей, состоящих в церковном ведомстве. К ним относились все призретаемые – вдовы, сироты, хромые, слепцы; в церковном подчинении находились странноприимные дома, больницы, лекари». Про те, що до осіб, відносно яких встановлювався нагляд, відносились душевнохворі, можливо зробити висновок відповідно до наявності таких обставин: серед осіб, за якими нагляд здійснювали монастирі, були юродиві, хоча формально душевнохворими вони не вважались. Душевнохворі завідомо вважались такими, що страждають під дією злих сил, а не по своїй волі, тому вони потребували церковних засобів лікування [3].

В законодавчому акті князя Володимира «Закон Судный – людям» зазначалось, що

«завещающие свое имущество должны быть в здравом уме и твердой памяти». Також в цьому законі вперше було порушене питання про захист прав душевнохворих [4].

Церковний суд розглядав всі справи, які стосувались людей, що знаходились в церковних відомствах, в тому числі юродивих – «помешанных от рождения».

В прийнятих пізніше законоположеннях Стоглавого Собору 1551 р. є згадування, «что вследствие неправильного поведения душевнобольных «удручается» жизнь мирных жителей». У зв'язку з цим, була визнана необхідність піклування про таких людей, котрі «одержимы бесом и лишены разума», з тим, щоб помістити їх до монастирів, «дабы не быть помехой для здоровых» и «получать разумие и приведение в истину» [3]. Оскільки особи, що знаходились під опікою, були позбавлені права розпоряджатися своїм майном, в цивільному обороті від їх імені виступав представник – єпископ, який здійснював таку діяльність через своїх священнослужителів [5].

Впродовж тривалого часу до початку XVIII ст. багатьох «юродивих та блаженних», з метою нагляду утримували в монастирях. Саме тому представники влади для роз'яснення психічних питань та надання висновків про наявність психічної хвороби у особи звертались до монастиря. При направленні особи в монастир, нарівні з наказом «смотришь, какая болезнь или сумасбродство явится и какие нелепые слова в том сумасбродстве будут говорены», інколи було розпорядження «это все по числам записывать», тобто вимагалась певна документація нагляду за поведінкою душевнохворого. Зазначений порядок освідчування в монастирях, з метою виявлення психічного захворювання, застосовувався головним чином відносно осіб, які обвинувачувались в державних злочинах. Крім того, для своєї експертизи, освідчування та нагляду в монастирях, для встановлення наявності психічної хвороби у юродивих, блаженних (дураків) та біснуетих здійснювали опитування мешканців, які знали цю особу [4, с.15].

Необхідно зазначити, що до монастирів душевнохворі направлялися не тільки для нагляду, але й для виявлення психічного захворювання, з метою встановлення кримінальної відповідальності. В таких випадках нагляд за ними та вирішення цього питання доручалось монахам. В інших випадках висновок про психічне здоров'я фактично робила особа, яка вела розслідування, представник царської адміністративної влади – дяки, приказні, окольничі та самі воєводи – на підставі свідчень свідків та власних вражень [3, с.9].

Прийняття Олексієм Михайловичем Романовим в 1669 році «Новоуказных статей» започаткувало залучення лікарів для проведення освідування душевнохворих. Зазначений Закон був направлений на охорону суспільства від можливої шкоди, яку могла завдати душевнохвора особа, та одночасно на захист майнових інтересів хворих [4, с.15].

За період царювання Федора Олексійовича в 1677 р. був прийнятий перший закон, який стосувався майнових прав душевнохворих. Закон встановлював, що глухі, німі та сліпі можуть управляти своїм майном, а п'яниці та гупі (слабоумні) не можуть вести справи та управляти своїм майном. Однак, позбавляючи душевнохворих цього права, закон не визначив, на кого це право покладається та хто є відповідальним за майно душевнохворого.

Питання про встановлення душевної хвороби та притягнення до відповідальності душевнохворої особи поставало тільки при очевидній безглузді поведінці хворого та при найбільш тяжких на той час злочинах, якими були дії, спрямовані проти царського дому [3].

Відповідно до відомостей, які дійшли до теперішнього часу, перша, дійсно медична, експертиза була проведена в 1690 році [6]. Необхідність проведення медичної експертизи була викликана тим, що в 1690 році в місті Вязьмі був затриманий жебрак, який заявив, що є сином царя Івана Васильовича (Грозного). Крім того, він стверджував що може зцілювати хворих, живе на небесах, до нього приходили тисяча янголів та шістсот донських козаків. Було запропоновано такого хво-

рого «осмотреть дохтурам, в каком он разуме». В проведенні експертизи приймали участь три лікаря, що служили при руському дворі та були дипломованими лікарями медицини та філософії європейських університетів. Кожен із них зробив свої висновки, але всі визнали освідуємого хворим [3].

Ще одним прикладом є справа Андрія Ластунова, якого звинувачували в «ведовстве» (чаклунстві). Доказом «ведовства» був корінь рослини, який був прив'язаний до натільного хреста. За вказівкою царя корінь було передано на дослідження дворовим лікарям. Висновок лікарів вказував на те, що корінь містить лікарські властивості, небезпеки не містить, та «а того де они не знают, есть ли на том корне наговор. А дворской тюремный сиделец и тюремные целовальники сказывали: как того мужика Андрейку посадили в тюрьму и его де сперва черная болезньхватила через день и через два дня, а и ныне де его черная болезнь хватает ежеден, да тот же де мужик Андрейко задавил было в тюрьме тюремного сидельца сонного». Відносно висновку була прийнята резолюція царя: «послать в Архангельский монастырь «и из монастыря его не выпускать, чтобы он не пропал без вести и велеть ему ходить к пеню, чтоб ему от того недуга бог дал излечение»[3].

Проаналізувавши зазначений період, складається думка, що наявність психічної хвороби об'єднувала такі сучасні правові категорії, як «недіездатність» та «неосудність». Порядок встановлення наявності психічної хвороби у особи рівноцінно впливав на участь у цивільних правовідносинах та притягнення такої особи до кримінальної відповідальності. Допетровська Русь XVI–XVII ст.ст. є періодом монастирського нагляду душевнохворих. В більшості випадків висновок про наявність психічної хвороби, в залежності від підстав направлення особи, робили монахи або представники царської адміністративної влади. Починаючи з XVII ст. при встановленні факту наявності душевної хвороби, заборонне та побутове уявлення про божевілля поєднувалось з залученням наукових, на той час, методів.

Великий реформатор російської держави Петро I своїми новаторськими законоположеннями встановив новий порядок освідучення психічно хворих осіб. Петро I, наслідуючи приклад іноземних держав, зобов'язав Головного Магістрата організувати суспільний нагляд в Росії та наказав «добрую полицию учредить», через місцеві магістрати «заводить смирительные дома, больницы и школы».

В той же час Петро I прийняв ряд законів, спрямованих на переслідування осіб, які з різних причин симулювали психічний розлад. У більшості випадків це стосувалось дворянських дітей, які з різних приводів, в тому числі посиленнями на недоумство від народження, ухилялись від військової та державної служби, а також для виявлення дійсно психічно хворих в дворянських сім'ях. В 1722 р. Синод прийняв рішення «о помещении мнимо-юродивых (ханжей) в монастыри с употреблением их в труд до конца жизни» [7].

06.04.1722 р. був прийнятий Указ «О отрешении дураков от наследства», який наказував: «как высших чинов, так и нижних чинов людям, ежели у кого в фамилии ныне есть или впредь будет дурак, о таких подавать известия в Сенат, а в Сенате свидетельствовать и буде по свидетельству явятся таковые, которые ни в науку, ни в службу не годились, и впредь не годятся, отнюдь жениться и замуж иттить не допускать и венечных памятей не давать. Наследственных деревень не давать, но с деревень кормить и снабжать» [8, с.437]. Передбачалось, що відповідно до Указу піклування про таких осіб на себе повинні були брати родичі, а якщо їх не було, то свояки.

В доповнення до Указу 06.12.1723 р. був прийнятий Указ «О свидетельствовании дураков в Сенате». Зазначений наказ не тільки встановлював форму та спосіб освідучення, а також містив критерії оцінки психічного стану освідучених. Зміст Указу був такий: «Его Императорское Величество указал о дураках, за которыми по состоявшемуся указу от 6 апреля 1722 г. деревень справлять не велено,

таких свидетельствовать таким образом: Сенату спрашивать их пред собою о всяком домовом состоянии, как бы можно умному человеку ответ в том учинить, и ежели по вопросу отповеди уценить не может, а станет инако о том говорить, что можно из того дурачество познать, а которые из таковых уже женаты, и имеют детей, у тех деревень не отымать» [8, с.773].

Таким чином, освідучення в Сенаті було фактичним встановленням дієздатності та недієздатності осіб, які ухилялись від служби. Для обґрунтування зазначених заходів вказувалось також на те, що «дураки» не тільки «не годятся ни в какую науку и службу», але й марнотрачуть майно, б'ють та катують своїх підданих та навіть «смертоубийство чинят» [3].

Відповідно до Наказу від 12.05.1725 року «Беснующихся отсылать в Святейший Синод для определения в монастыри, а в монастырях содержать оных в особом месте, имея над ними надзирание, чтобы они не учинили какова себе и другим повреждение» [9, с.12]. Існування такого наказу дає підстави вважати, що Сенат при виявленні психічного розладу одночасно вирішував, який характер має психічний розлад та хто буде здійснювати нагляд; таке рішення Сенат приймав разом з Найсвятішим Правлячим Синодом. «Правительствующий Сенат по доношению Военной Коллегии приказал, Бутырского полку беснующихся солдата, да извозчика по приговору Правительствующего Сената со Святейшим Правительствующим Синодом отосланы в монастырь и впредь таких отсылать для содержания в монастырь» [10, с.5].

Така процедура встановлення психічного здоров'я стала прообразом майбутнього освідучення психічно хворих в адміністративних інстанціях, яка існувала впродовж всього часу існування царської Росії.

Певно, Сенат зазнав деяких труднощів при освідученні дворянських дітей та зіткнувся з випадками симуляції психічних хвороб, тому звернувся до Медичної колегії, запитавши її про «испытанных наукой правилах распознавания психических болезней». Відповідь Меди-

чної колегії являла собою рапорт, в якому зазначалось, що для виявлення душевної хвороби необхідно ретельно спостерігати, вивчати анамнез та роль зовнішніх шкідливо діючих факторів. Висновок про симуляцію рекомендувалось робити після тривалого спостереження. Медична колегія вказувала, що не існує таких ознак, відповідно до яких, на перший погляд, не маючи відомостей про минуле освідученої особи та його поведінку до моменту освідучення, можливо було б зробити висновок про стан психічного здоров'я [3].

Указ Петра I можна вважати першим законодавчим актом в галузі цивільного права, а рапорт, наданий Медичною колегією – першим документом, що стосується питань експертизи фізичної особи для встановлення обсягу дієздатності [11, с.14].

Процедура встановлення стану психічного здоров'я стала прообразом майбутнього освідучення психічно хворих, яке продовжувалось протягом всього часу існування царської Росії. Освідучення дворян в Сенаті, для визнання їх недоумкуватими, проводилось до 1815 року, після чого воно стало здійснюватись в губернських містах.

Після прийнятих в 1722, 1723, 1725 рр. указів, довгий час відносно «безумних и сумасшедших» законодавство не змінювалось. В 1762 р. Сенат звернувся з поданням до Імператора Петра III відносно «безумних», від яких відмовились рідні. Таких осіб необхідно було надсилати до монастирів, їх майно переходило до спадкоємців, з умовою, що відчувувати таке майно до смерті «безумного» вони не мали права [12, с.438]

08.08.1762 р. вийшов указ, який започаткував створення «нарочных домов – долгаузов». Зазначений указ передбачав, що у випадку відмови рідних утримувати у себе божевільного, він повинен утримуватись у монастирі до моменту створення долгаузу [9, с.15]. Після прийняття зазначеного указу, в Росії закінчився довгий період монастирського та церковного нагляду душевнохворих та недоумкуватих. Ця функція перейшла до державних органів.

Наступним етапом розвитку законодавства про нагляд душевнохворих з боку держави почався з прийняття «Свода Законов Гражданских» в 1815 р., який містив главу «О опеке над безумными, сумасшедшими, глухонемыми и немymi». Норми «Свода Законов Гражданских» регламентували порядок встановлення факту розумового розладу в ході освідучення особи, з метою наступного прийняття рішення Сенатом про призначення опіки. Вперше закон визначав форми розумового розладу та запровадив градацію суб'єктів на «безумных» та «сумасшедших», якою керувались до реформ 1917 року [13, с.63].

«Безумными» визначались особи, які не мали «здорового рассудка с самого их младенчества». «Сумасшедшими» визнавались ті, «коих безумие происходит от случайных причин и, составляя болезнь, доводящую иногда до бешенства, может наносить обоюдный вред обществу и им самим и потому требует особенного за ними надзора» (ст.365–366 Свода Законов Гражданских) [14, с.791].

Існування зазначених статей в редакції «Свода Законов Гражданских» 1832 р. пояснювалось існуванням іншої норми закону (ст.224 т.Х ч.1, 1832 р.) про окреме освідучення «безумных». Освідучення «безумных» проходило безпосередньо в Сенаті, освідучення «сумасшедших» проходило в «врачебной управе» або «врачебном отделении губернского правления». Але з втратою чинності в 1835 р. окремого освідучення «безумных» в Сенаті, подальша градація психічно хворих осіб на «безумных» та «сумасшедших» стала не актуальною [15, с.800].

Порядок освідучення душевнохворих, відповідно до Руського права дуже відрізнявся від порядку освідучення таких осіб в Західній Європі, де було встановлено принцип судового порядку розгляду та вирішення зазначеного питання. Т.Х ч.1 «Свода Законов Гражданских» не змінив встановленої та існуючої вже більше ста років системи адміністративного освідучення, хоча й ввів обов'язкову участь «врачебного инспектора» під час вирішенні

питання наявності у особи психічного розладу [15, с.806].

З прийняттям «Свода Законов Гражданских» передбачалось обов'язково кожній родині, в якій є «безумный или сумасшедший», повідомляти про це місцевому начальству (ст.367 т. X ч.1 Свода Законов Гражданских) [14, с.791]. За поданням родини про «безумных и сумасшедших» осіб, вони підлягали освідуванню, яке здійснювалось в «губернских городах через Врачебное Отделение Губернского Правления в присутствии Губернатора, Вице-Губернатора, Председателя Округного Суда, место которого, в случае чрезвычайных или особенно спешных занятий, заступает его Товарищ, или один из членов Суда, Прокурора или Товарища Прокурора сего Суда, одного из живущих в городе Почетных Мировых Судей, с приглашением к тому Управляющего Казенною Палатою, когда свидетельствуются лица, ведомству той Палаты подлежащая, и смотря по состоянию свидетельствуемого, Губернского и одного, либо двух Уездных Предводителей Дворянства, и Председателя с одним либо, двумя Членами Сиротского суда. При освидетельствовании дворян, служащих в военном ведомстве, присутствуют депутаты с военной стороны» [14, с.791].

Освідування Російських підданих, розумовий розлад який відбувся під час перебування за кордоном, відбувався відповідно до законів тієї держави, в якій вони перебували. При освідуванні обов'язково був присутній депутат або уповноважений «местной Российской Миссии» або Консульства. Проведення освідування підтверджувалось складанням акту, який разом із російським перекладом передавався Міністерством Закордонних Справ Міністерству Юстиції, для подання в Сенат на розгляд (ст.370 т.Х ч.1 Свода Законов Гражданских) [14, с.791].

Також були деякі особливості освідування в портових містах Херсонської та Таврійської губерній: «В портовых городах губерний Херсонской и Таврической освидетельствование умалишенных и слабоумных из дворя-

нского сословия производится посредством медицинских чиновников в присутствии Градоначальников и Предводителя Дворянства ближайшего уезда; а если слабоумный или умалишенный из купечества или разночинцев, то к свидетельству приглашается еще Председатель Коммерческого Суда, где таковой суд находится и Председатель и два Члена Сиротского Суда. При освидетельствовании умалишенных и слабоумных всех вообще сословий, сверх вышеуказанных лиц, присутствуют: в Одессе Председатель или Товарищ Председателя, либо один из Членов Округного Суда, Прокурор или Товарищ Прокурора Сего Суда и один из живущих в городе Почетных Мировых Судей; в прочих же портовых городах губерний Херсонской и Таврической, где нет Округного Суда, один из почетных Мировых Судей округа и Товарищ Прокурора Округного Суда» (ст.371 т.Х ч.1 Свода Законов Гражданских) [14, с.792].

У виняткових випадках, починаючи з 1836 р., освідування могло проводитись за місцем проживання хворого; головою «присутствия» в такому разі були: «для дворян – губернский предводитель, для лиц иных сословий – уездный предводитель или почетный мировой судья». Процес освідування передбачав розгляд відповідей на запитання, які стосувались звичайних обставин та домашніх справ [12, с.440]. Тобто, порядок освідування передбачав дотримання правил, які були встановлені Указом Петра I. Склад комісії посадових осіб, в присутності яких відбувалось освідування та які приймали рішення про призначення опіки, визначався виходячи з належності освідуваного до певного стану.

За результатами освідування «безумных и сумасшедших» складався протокол, відповідно до правил, встановлених в «Общем Губернском Учреждении». Якщо дійсно встановлювався психічний розлад, то протокол з питаннями та відповідями направлявся до Правлячого Сенату (коли освідували селянина, то протокол до Сенату не передавався) для остаточного вирішення [14, с.792]. До загального відома відомості про встановлення опіки

над «безумными или сумасшедшими» доводились через опублікування в «Сенатских Объявлениях» [16].

Під час встановлення ознак «безумия», керувались складеними Медичною Радою правилами, які були приписані Міністром Внутрішніх Справ «Врачебным Управом» 18.02.1835 р. [12, с.440].

Російське законодавство не використовувало сам термін «недієздатність». Разом із тим, визнання людини душевнохворою в установленому порядку створює законні підстави вважати її недієздатною, що не допускає оспорування та тягне за собою встановлення опіки над нею. Опіка над душевнохворими прирівнювалась до опіки над малолітніми, тобто правочини вчиняти вони не могли.

Визнані Сенатом «умалишенные и безумные» доручались нагляду рідні або направлялись до спеціально створених для цього будинків. У випадку, якщо «сумасшествию» підлягав чиновник, то впродовж першого року його не могли звільнити з займаної посади, а його дружині та дітям виплачувався посадовий оклад, який мав чиновник до хвороби. Якщо після спливу року чиновник не одужував, то його звільняли відповідно до загального порядку (ст.573 «Свод уставов о службе гражданской») [14].

Проведенням земської та судової реформи було запроваджено, відповідно до судових уставів та гласності судочинства, участь у деяких кримінальних судових процесах психіатрів експертів. По цивільним справам процедура судово-психіатричного освідчення залишилась в тому вигляді, в якому було запроваджено Петром I [3, с.53].

Існуюча на той час форма та порядок освідчення мали багато недоліків та зовсім не відповідали вимогам психіатрії. Освідчення проходило «в строгом рассмотрении ответов на предлагаемые вопросы, до обыкновенных обстоятельств и домашней жизни относящихся». Заочно результати такого освідчення затверджував Сенат. З практики судово-психіатричної експертизи та загальної психіатричної практики вбачається, що багато хво-

рих, явно неосудних та недієздатних, виявляють формальну психічну цілісність на рівні щоденних відносин, тобто саме в сфері «обстоятельств, относящихся к домашней жизни». Крім того, Сенат визнавав лише дві форми душевного захворювання: «безумие и сумасшествие». Зазначене не могло не призводити до того, що багато психічно хворих осіб визнавались здоровими, що тягнуло за собою настання негативних медичних та соціально-правових наслідків [3, с.26]. Положення, в якому нерідко опинялись психічнохворі, підтверджується наступним прикладом. У 1879 р. в Житомирі після проведення освідчення поміщика В. було визнано «страдающим мрачным помешательством», але Сенат не встановив ознак розумового розладу. Після лікування поміщик В. ще декілька разів, зі значним проміжком часу, підлягав освідченню, останній раз був зроблений висновок, що він страждає «слабоумием». Сенат знову не затвердив акт комісії з тієї підстави, що закон розрізняє тільки два види розладу розумових здібностей, при наявності яких встановлюється опіка. У відповіді Сенат вказав: «настоящий же акт не содержит в себе признания В. страдающим одним из указанных в законе видов умопомешательства». «Губернское правление» знову провело освідчення В., після якого стан, в якому він перебував було замінено з «слабоумия» на «сумасшествие». Новий протокол задовольнив Сенат та над В. було встановлено опіку [3, с.54].

На недосконалість порядку освідчення «сумасшедших и безумных» звернув увагу видатний юрист А.Ф. Коні, який висловив критичну оцінку в «практических заметках освидетельствования сумасшедших в особом присутствии губернского правления». А.Ф. Коні зазначив, що освідчення «сумасшедших и безумных» має велике значення відносно підтримання суспільного порядку та безпеки, а також і до наслідків, які проявляються у вигляді обмеження особистих та майнових прав особи, а в деяких випадках і обмеження його свободи. Він вказував на те, що сам порядок освідчення не має конкрет-

них та чітких вказівок в законі, здійснюється «губернским правлением» різноманітно, без твердих керівних підстав та єдності, нерідко враховуючи звичай освідування, який склався та який в більшості випадків не знаходить підкріплення закону [17, с.2].

27.12.1909 р. на III з'їзді вітчизняних психіатрів, при відкритті якого А.Ф. Коні у своїй промові закликав присутніх «выразить самым категорическим образом мнение о том, что нынешний порядок освидетельствования страдает крайними недостатками, делающими его непригодным, нецелесообразным и даже опасным» [18, с.32].

У творі медика-хірурга О.Н. Пушкарьова «О душевных болезнях в судебно-медицинском отношении» надається позитивна оцінка встановленій в 1723 році та з подальшими змінами процедури освідування психічно хворих осіб. Він вважав, що жодне законодавство інших держав не встановлює таких справедливих заходів визнання громадянина «умалишенным». Недотримання такої процедури в інших державах призводило до значного порушення прав «умалишенных». Відповідно до французьких законів, для поміщення особи в будинок для «умалишенных» достатньо було надати наступні документи: 1) прохання рідних «предполагаемого сумасшедшего»; 2) свідчення (висновки) лікаря, що хворий дійсно «одержим душевным недугом»; 3) засвідчення Поліції, що представлена особа дійсно та, про яку йде мова. Незважаючи на позитивну оцінку порядку освідування «умалишенных» в російській державі, він звернув увагу на те, що при оформленні процедури освідування спливає багато часу, що в деяких випадках призводило до несвоєчасного надання допомоги хворій особі та втраті надії на її одужання [19, с.53].

Також О.Н. Пушкарьов, дослідивши велику кількість актів, які склалися в результаті освідування осіб, у яких підозрювали наявність розумових розладів, дійшов висновку, що потрібної уваги до запитань не приділяли. Нерідко освідуваній особі ставили такі запитання, на які складно було відповісти навіть

здоровій особі. Він вказував на те, що запитання повинні бути простими та стосуватись його домашнього життя, як того вимагає цивільний закон, їх перелік повинні складати лікарі та посвідчувати особи, які проводять освідування психічно хворої особи. Крім того, він вказав, що в деяких випадках розмови недостатньо для виявлення «помешательства», тому відносно такої особи необхідно встановити медичний нагляд, а поведінка та дії такої особи вкажуть на «душевное расстройство» краще, ніж розмова з ним [19, с.61].

О.Н. Пушкарьов відзначив обставини, на які потрібно звернути увагу при дослідженні розумових здібностей: 1) події, які викликали сумніви щодо розумових здібностей освідуваної особи; 2) відомості відносно характеру та поведінки особи до моменту виникнення сумнівів щодо її розумових здібностей; 3) історичні відомості щодо розумових здібностей батьків та рідних. Встановлення таких обставин не лише значно полегшувало би дослідження, але й вказувало на ступінь розумових здібностей освідуваної особи [19, с.62].

Довгий час, з моменту прийняття «Свода Законов Гражданских», порядок освідування душевнохворих залишався незмінним. На той час консерватизм цивільного процесу не відповідав рівню стрімкого розвитку психіатричної науки, якою вже були розроблені критерії недієздатності. Засновник судової психіатрії професор В.П. Сербський визначив поняття «недієздатність» як стан нездатності людини розуміти свої дії та керувати вчинками. Це дало йому підстави зробити висновок про те, що тільки при такому стані психіки душевнохворий може бути визнаний недієздатним та потребуючим опіки. Законодавець на такі досягнення психіатричної науки уваги не звернув.

Першим правовим актом радянської влади, що стосувався психіатрії, стала інструкція «Об освидетельствовании душевнобольных», яка була видана в червні 1918 р. Народним комісаріатом юстиції [20]. Інструкція визначала порядок освідування осіб, які страждали психічним розладом, для встановлення або зняття опіки та передбачала використання

цих висновків вперше створеними народними судами. Представники зазначених судів повинні були приймати участь в роботі медичної (врачебной – рос.) комісії [3, с.131].

Порядок визнання громадянина недієздатним залишався адміністративним та регулювався положеннями зазначеної інструкції та нормами Кодексу про акти цивільного стану.

В результаті проведених впродовж 1918–1919 рр. нарад відносно реформ тюремної справи за участю представників Народного комісаріату юстиції, психіатрів та криміналістів було розроблено та 8.05.1919 р. затверджено Наркомісаріатами охорони здоров'я та юстиції спеціальне «Положение о психиатрической экспертизе» [21], яке застосовувалось при освідуванні душевнохворих осіб, які підозрювались в розладі душевних здібностей. Освідкування, відповідно до зазначеного положення, проводилось не тільки по цивільним та кримінальним справам, але й по направленню адміністративних органів і за клопотанням приватних осіб та самих осіб. Нововведенням зазначеного положення було те, що при судовому розгляді експертизу потрібно проводити за участю трьох експертів-лікарів, два з яких повинні бути спеціалістами психіатрами, а третій – судово-медичним експертом [3, с.132].

Позитивним введенням Інструкції 1918 р. стало правило, відповідно до якого при освідуванні громадянина в склад лікарської комісії (трьох осіб) міг також входити вільнопрактикуючий лікар-спеціаліст. Це було початком зародження інституту судово-психіатричної експертизи в цивільному процесі. В засіданні лікарської комісії, з правом вирішального голосу, могли приймати участь лікарі, яких запрошував сам хворий, або особи, які порушували клопотання про освідкування. Негативною стороною Інструкції було те, що всі витрати по освідуванню несли особи, відносно яких проводили освідкування. Тільки якщо за результатами освідкування особа була визнана здоровою, витрати сплачувались за рахунок осіб, які порушили клопотання про освідкування [3].

Цивільне законодавство 1922 р. ввело поняття «душевнобольной и слабоумный», також було застосовано термін «недієздатність». Стаття 8 Цивільного Кодексу містила наступне: «Лица совершеннолетние могут подлежащими учреждениями объявлены недееспособными: 1) если они вследствие душевной болезни или слабоумия неспособны рассудительно вести свои дела, 2) если они своей чрезмерной расточительностью разоряют находящееся в их распоряжении имущество». В 1927 р. ч.2 ст.8 Цивільного Кодексу було виключено. Стаття 31 ЦК 1922 р. розмежувала недієздатних суб'єктів на дві групи: цілком позбавлених дієздатності та тимчасово перебуваючих в такому стані. Іншими словами, в 20-х роках з'явився інститут «повної», «обмеженої», та «тимчасової дієздатності» [22, с.42].

Кодекс Законів про шлюб, сім'ю та опіку, що було прийнято в 1926 році, містив окрему главу, яка була присвячена освідуванню «душевнобольных и слабоумных» та повторив основні положення діючого на той час законодавства про недієздатність та опіку, але в той же час було зменшено коло суб'єктів, які мали право приймати рішення про психічний стан освідуємого. Спеціальну комісію для освідкування особи призначав відділ опіки та піклування, головою комісії призначався завідуючий відділом охорони здоров'я виконавчого комітету, в склад комісії обов'язково входили два лікарі, один з яких – психіатр. Комісії надавалось право помістити освідувану особу в спеціальний лікувальний заклад на строк не більше 2-х місяців, або встановити нагляд за місцем його проживання. За результатами освідкування складався акт, який підписували особи, що проводили освідкування; в акті обов'язково зазначалось, чи є особа душевнохворою або недоумкуватою та чи потребує вона опіки.

Такий порядок проіснував майже 40 років.

Цивільний процесуальний кодекс Української РСР 1964 року ввів главу 34. Цим законом було започатковано визнання громадянина недієздатним внаслідок психічної

хвороби або недоумства у судовому порядку. Встановлений порядок обмеження дієздатності громадянина та визнання особи недієздатною є прототипом нині існуючого порядку.

Цивільний процесуальний кодекс України від 2004 р. (набрав чинності 01.09.2005 р.) підставу для визнання особи недієздатною «психічна хвороба або недоумство» змінив на підставу «хронічний, стійкий психічний розлад».

Таким чином, становлення та розвиток інституту правового статусу душевнохворих осіб має довгу історію, яка починається з часів Римського права. За часів Київської Русі було встановлено суспільний нагляд відносно «душевнохворих осіб»; Петро I започаткував адміністративний порядок освідчування особи з психічними розладами; «Свод Законів Гражданских» 1818 року запровадив градацію на «безумных и сумасшедших», а також ввів обов'язкову участь «врачебного инспектора»; в кінці XIX на початку XX ст.ст. було встановлено обов'язкову участь у складі комісії, яка проводила освідчування психічнохворої особи, лікаря-психіатра, також цивільне законодавство почало вживати термін «недієздатність»; цивільне та цивільно-процесуальне законодавство 60-х років XX ст. запровадило судовий порядок визнання особи недієздатною з обов'язковим проведенням судово-психіатричної експертизи, який існує і на сьогоднішній день.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краткое начертание римских и российских прав. С показаниями купно обоих равномерно как и чиноположение оных историй. Сочиненное подпоручиком Алексеем Артемьевым в Москве при императорском университете. – М. : Императорский университет, 1777. – 360 с.

2. Догмы Римского права : лекция пр. А. Г. Дорна. Рукопись, 1883. - 1120 с.

3. Морозов Г.В. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии / Г. В. Морозов, Д. Р. Лунц, Н. И. Фелинская. – М., 1997. – 335 с.

4. Волков В. Н. Судебная психиатрия : курс лекций / В. Н. Волков. – М. : Юрист, 1998. – 408 с.

5. Дебольский Н. Н. Гражданская дееспособность по русскому праву до конца XVII века / Дебольский Н. Н. – СПб., 1903 (перезд. 1968). – С. 44

6. Лахтин М. Ю. Из пришлого русской психиатрии / Лахтин М. Ю. // Журнал неврологии психиатрии им. С. С. Корсакова. – 1911. – Т. 11. – Кн. 4.

7. Психический больной и гражданский закон / под ред. проф. Иванова А. Н. – М. : Юрист, 1992. – С. 86

8. Указы блаженная и вечнодостоинная памяти государя императора Петра Великого Самодержавца всероссийского. Напечатано по указу государыни императрицы Анны Иоанновны самодержавицы всероссийской при императорской Академии Наук в Санкт Петербурге. – 1739. – С. 437.

9. Памятник из законов, собранный по азбучному порядку трудами Надворного советника Федора Правикова. – М.: Отпечатано в сенатской типографии, 1806. – Ч. 3.

10. Собрание российских законов о Медицинском управлении с 1640 г. Рл 1826 г. Составитель служащий Лейб гвардии Его Императорского Величества в Уланском полку, 8-го класса доктор медицины Е. Петров. – СПб. : Типография правительствующего Сената, 1826. – 578 с.

11. Холдаковская Е. М. Дееспособность психически больных в судебно-психиатрической практике / Холдаковская Е. М. – М. : Изд-во «Медицина», 1967. – 109 с.

12. Неволин К. А. Полное собрание сочинений. История российских и гражданских законов / Неволин К. А. – СПб., 1857. – Т. 3. – 444 с.

13. Слонимский Л. З. Умственное расстройство, его значение в праве гражданском и уголовном / Слонимский Л. З. – СПб., 1879. – С. 63

14. Полный свод законов Российской империи. В 16-ти томах со всеми относящимися к ним Продолжениями и с дополнениями указанными по 1 сентября 1910 г. / сост. А. Л. Саатчиан ; под ред. А. А. Добровольского.

15. Словарь юридических и государственных наук / под ред. А. Ф. Волкова и Ю. Д. Филиппова. – СПб., 1894.

16. Шершеневич Г. Ф. Учебник Русского гражданского права. (Классика российской цивилистики) / Шершеневич Г. Ф. (1905 г.). – М., 2005.

17. Кони А. Ф. Освидетельствование сумасшедших в особом присутствии губернского правления. Практическая заметка / А. Ф. Кони. – СПб. : Юрид. летоп., 1891. – 33 с.

18. Труды III съезда отечественных психиатров. – СПб., 1911. – С. 32.

19. Пушкарев А. Н. О душевных болезнях в судебно-медицинском отношении : Сочин. Медико-Хирурга Пушкарева А. Н. – СПб., 1848. – 265 с.

20. Собрание указаний и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – 12.06.1918 (30 мая). – № 40.

21. Сборник по медицинской экспертизе. – Вып. 1. – М., 1919. – С. 20–23.

22. Пучинский В. Судебное признание лица недееспособным / В. Пучинский // Сов. юстиция. – 1954. – № 4. – С. 42.

Бойченко Г. М. Историчний розвиток інституту визнання особи недієздатною / Г. М. Бойченко, С. С. Шум // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 75–86 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11bgmion.pdf>

Розглянуто історичні етапи розвитку інституту визнання фізичної особи недієздатною, встановлено особливості ставлення суспільства до осіб, які мають психічні розлади, – в кожному із історичних періодів; проаналізовано зв'язок історії та сьогодення щодо визнання фізичної особи недієздатною.

Бойченко А.Н., Шум С.С. Историческое развитие института признания лица недееспособным

Рассмотрены исторические этапы развития института признания физического лица недееспособным, в каждом историческом периоде установлены особенности отношения общества к лицам, имеющим психические расстройства; проанализирована связь истории и современности в отношении признания физического лица недееспособным.

Bojchenko A.N., Shum S.S. Historical Development's Noise of Institute of Recognition of the Person by the Incapacitated

Historical stages of the institution of natural persons' incapability reviews. The peculiarities of public attitudes towards people with mental disorders are set in each of the periods. The connection of history and recognition of natural persons' incapability nowadays is analyzed.